

W. George LOWELL, *Conquista y cambio cultural. La sierra de los Cuchumatanes de Guatemala 1500-1821*. Centro de Investigaciones Regionales de Mesoamérica, Antigua, Guatemala; Plumsock Mesoamerican Studies South Woodstock, Vermont, USA, 1990.

L'obra es tracta d'una traducció considerablement ampliada i completa de l'original anglès (Mc Gill-Queen's University Press, 1985), on l'autor analitza, descriu i valora l'impacte de la presència colonial espanyola a la zona (situada al nord-est de l'actual Guatemala), a través de diversos factors amb un clar predomini de la vessant demogràfica, des d'una perspectiva de la geografia històrica.

Els diversos capítols de l'obra es poden dividir en dues parts: una presentació global de la realitat actual de la serra (trets físics geològics, climàtics i també de la seva organització econòmica) que introdueix un estat de la qüestió sobre la trajectòria històrica prèvia a l'arribada espanyola, una descripció de la conquesta i un càlcul demogràfic en el moment del contacte. La segona part desenvolupa la implantació del sistema colonial a través de la congregació i el govern, el tribut i les relacions ètniques, la tinença de la terra, la despoblació i la supervivència demogràfica.

A la primera part s'agraeix especialment l'esforç a tractar la realitat actual dels problemes que seran analitzats en l'època colonial: bons exemples en són el procés de concentració de la terra els darrers segles, l'activitat econòmica de supervivència indígena de la migració temporal per a la recollida del cafè i l'especialització de les produccions locals. Tot plegat ens apropa a l'antiga, i encara vigent, pretensió de la projecció actual del treball històric. L'apartat que correspon a la història antiga s'estructura a partir de les cultures més conegudes (com és el cas *kiché*) sobre la base de fonts etnohistòriques i els migrats registres arqueològics. La síntesi d'una ocupació de la terra subordinada a les necessitats defensives revela una preocupació, potser excessiva, per la història política (hegemonies militars alternatives de les diverses cultures), en detriment d'un aprofundiment en l'organització sòcio-espacial amb vista a comprendre els nivells de continuïtat o de ruptura de les societats índigenes antigues durant l'ocupació espanyola. La dinàmica descriptiva que continua amb el relat de l'arribada espanyola és substituïda per un interessant càlcul (a partir d'un mètode comparatiu amb altres zones) de la població de la serra dels Cuchumatanes en el moment de contacte; se situa sobre els 260.000 habitants.

Allò que hem anomenat segona part de l'obra segueix un esquema comú: primerament una presentació teòrica general de cada «institució» del sistema colonial a partir del cos legislatiu (lleis d'Índies, entre d'altres) i de les intencions de les autoritats peninsulars. A continuació els resultats de l'aplicació concreta al virregnat de Nueva Espanya o a l'Audiència de Guatemala; i la tercera part consisteix en l'estudi de cada factor en les característiques concretes de la serra dels Cuchumatanes. L'autor parteix d'un ampli coneixement de les fonts secundàries centramericanes ja clàssiques (Mc Leod i Martínez Peláez són representatives) i de les novetats més recents; circumstància que no va en detriment d'una detallada utilització de les cròniques colonials més valuoses sobre la regió (Fuentes Guzmán i Remesal per als segles XVI i XVII i Cortes Larraz per al XVIII, completades amb material considerable de l'Archivo de Indias i de l'Archivo General de Centroamérica (AGDCA)). Tot aquest instrumental serveix a l'autor per fonamentar una sèrie d'afirmacions sobre els problemes de l'etapa: l'ampliació del patró d'assentament espanyol, la congregació, tingué un àmbit molt limitat i s'enfrontà a una resistència cultural indígena que es manifestà a través de les fugides, l'assentament dispers i la conservació de pràctiques religioses pròpies. El *peonaje en deudas* com a coerció individualitzada a les hisendes es

va estenent des del segle XVII i es revela com un refugi dels indígenes davant la depredació «oficial» representada pels corregidors, petits comerciants, capellans, alcaldes i regidors indígenes (p. 116). La formació de les hisendes ramaderes a la serra cuchumatana, per contra a altres àrees de l'Audiència de Guatemala, no impedí la supervivència del tipus de vida indígena maia a causa de la situació peculiar de la zona en relació amb el «centre» colonial, que limità la cobdícia espanyola en l'ocupació de terres. S'apunta així una perspectiva suggerent per abordar les regions perifèriques: la seva funció en relació amb l'espai colonial al qual s'insereix.

El caire descriptiu preferent de l'obra es trenca quan s'entra en l'àmbit demogràfic. A partir d'informes diversos es quantifica el nombre de víctimes provocat per la verola i pel tifus en nombroses comunitats, els factors que expliquen les reaccions diferents de cada nucli davant les plagues, sense descuidar un adequat estudi comparatiu amb altres regions del virregnat. El seguiment del moviment poblacional es completa amb càlculs en diferents anys sobre la base de les taxacions d'indis tributaris i altres mecanismes. Aquest bagatge permet a l'autor establir una llarga sèrie demogràfica de la serra cuchumatana del 1520 al 1825 (p. 163), on s'endevinen dues etapes: un col·lapse durant els segles XVI i XVII i la recuperació el segle XVIII. Referent a les causes l'autor conclou: «*más que ningún otro factor, el impacto de las enfermedades del Viejo Mundo hizo que una sombra cayera entre la idea y la realidad de la empresa colonial...*» (p. 198). Així Lowell se situa més aviat en la línia epidemiològica del retrocés poblacional d'Amèrica de W. Crosby, en lloc de donar suport a la tesi del genocidi provocat basada en les xifres de l'Escola de Chicago de Borah i Cook.

Els dos nivells d'aportació de l'obra, d'una banda els càlculs demogràfics i de l'altra l'explicació dels altres factors, avancen dos tipus de valoracions.

És innegable la utilitat de les acurades descripcions de Lowell sobre l'aplicació de les «institucions» colonials en una zona tan limitada com la serra cuchumatana, la completa bibliografia no prescindeix d'una àmplia presentació de manuscrits d'arxiu a través de quadres que faciliten nous apropaments als problemes: *encomiendas* (ps. 102 i 104), repartiment de mercaderies (p. 118), litigis de terres (p. 147), terres concedides en composició (p. 131), entre molts d'altres. Tot plegat enriqueix la problemàtica d'una zona poc coneguda i ens obra suggerents portes que cal travessar. En efecte, ens trobem davant d'unes regions habitualment anomenades «marginals» dins l'imperi; en altres paraules, la «perifèria de la perifèria»; el mateix autor ens dona una de les claus per les quals és bàsic conèixer en què consistia aquesta marginalitat: «... *cabe recordar que fué en los lugares marginales donde, antes del comienzo de la urbanización del siglo XX, vivieron, trabajaron y murieron la mayoría de los hispanoamericanos. Por cada Zacatecas o Potosí, por cada Lima o ciudad de México, existieron (y aún existen) cientos, si no miles, de Huehuetenangos, ciudades provinciales modestas que se relacionaban de mil maneras con comunidades más pequeñas, menos prósperas y más cerradas de las áreas rurales*» (p. XVI del «Prefacio»). El tractament quantitatiu del material d'arxiu ens permetrà saber la funció específica que ocupaven aquestes zones dins el sistema d'explotació colonial. Un exemple destacable: l'autor ens afirma que l'especialització ramadera de la serra es comercialitzava cap a Cartago o Mèxic a partir d'una sèrie d'informes sobre explotacions concretes. El següent pas necessari és quantificar aquest comerç (les alcabales poden ser un primer apropament, encara que es coneixen les seves limitacions),¹ i sobretot enquadrar l'especialització ramadera, gens capritxosa si s'entén en el marc d'un espai colonial centramerica o novohispà; espais que d'altra banda es revelen més complexos que una simple constatació dels productes (miners o

1. Juan Carlos GARAVAGLIA, *El mercado interior colonial a fines del siglo XVIII: México y Perú*, dins Heraclio BONILLA (ed.), *El sistema colonial de la América Española* (Barcelona 1991), ps. 218-238

colorants) que aportaven a l'imperi. Valuosos estudis que ja són clàssics en l'americanisme colonial afirmen que l'anàlisi del mercat interior ens enriquirà el coneixement del sistema d'explotació colonial que impactava fins a les zones més remotes.² Cal conèixer la peculiaritat d'aquestes regions més llunyanes, amb les diverses especialitzacions locals, no per una simple acumulació erudita o exòtica de coneixements, sinó per entendre el funcionament global del sistema.

La valoració de l'aportació demogràfica de Lowell encaixa amb aquestes pretensions: el primer pas per a l'estudi d'un espai colonial és conèixer al més acuradament possible l'evolució demogràfica, malgrat els nivells diversos de qualitat i de fiabilitat de les fonts en diferents etapes. Des d'aquesta perspectiva l'esforç quantificador de Lowell (sense oblidar la reunió de material primari i secundari i l'apropament a les característiques naturals de la zona) és lloable.

XAVIER GORDILLO

2. C. SEMPAT ASSADOURIAN, *El sistema de la economia colonial. Mercado interno, regiones y espacio económico* (Lima 1982). Juan Carlos GARAVAGLIA, *Mercado interno y economía colonial* (Mèxic 1983), i el darrer treball de l'autor que ens ha arribat, citat anteriorment.